

BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ'NDE VEZİRİN YARGISAL-CEZAÎ GÖREV, YETKİ VE SORUMLULUKLARI ÜZERİNE*

*On the Judicial-Criminal Duties, Authorities and Responsibilities of the
Wazîr in the Great Seljûk State*

Sinan TARİFCİ**

ÖZ: Büyük Selçuklu Devleti'nde vezir, hükümdardan sonra gelen en yüksek idareci idi. Dönemin telakkisine göre, sultanın ve ülkenin iyi veya kötü gidişatı vezire bağlıydı. Kendisinden önceki İslâm ve Türk-İslâm devletlerinde olduğu gibi, Büyük Selçuklu Devleti'nde de vezir, devlet işlerini geniş bir salâhiyetle sevk ve idare ederdi. Bu cümleden olarak vezir; idarî, askerî, malî, siyasî, dinî işlerde yetki sahibi idi. Devlet teşkilâtını oluşturan her bir dîvân (dîvân-ı inşâ ve 't-tuğrâ, dîvân-ı istifâ-yi memâlik, dîvân-ı işrâf-ı memâlik, dîvân-ı arz), idarî bir hiyerarşi ile başında vezirin bulunduğu dîvân-ı a'lâya bağlı idi. Dolayısıyla vezir, bürokrasinin başı idi. Bununla birlikte, geniş yargısal-cezaî salâhiyeti de haizdi. Bu çalışmada, Büyük Selçuklu Devleti'nde vezirin yargısal-cezaî görev, yetki ve sorumlulukları çerçevesinde kadîl-kudat ve kadıların tayin ve azletmek, gerek dîvân-ı mezâlimde ve gerekse dîvân-ı mezâlim dışında şikâyetlerle ilgilenmek, davalara bakmak, hükümler vermek, suçları bağışlamak, cezaları kaldırmak hususları ele alınacaktır. Nihayet, adalet ve zulüm ekseninde Büyük Selçuklu vezirlerine yöneltilen takdirler ve tenkitlere değinilecektir.

Anahtar Kelimeler: Büyük Selçuklu Devleti, vezir, yargı, ceza, adalet, zulüm, dîvân-ı mezâlim

ABSTRACT: In the Great Seljûk State, the wazîr was the highest administrative authority after the ruler. According to the viewpoint of the period, the good or bad course of the sultân and the country depended on the wazîr. As in the previous Islamic and Turkish-Islamic states, in the Great Seljûk State, the wazîr managed the state affairs with wide authority. Therefore, the wazîr had authority in administrative, military, financial, political and religious affairs. With an administrative hierarchy, each dîwân (dîwân-ı inshâ wa al-tughrâ, dîwân-ı istifâ-i mamâlik, dîwân-ı ishrâf-i mamâlik, dîwân-ı arz) constituting the state organization was subordinate to the dîwân-ı a'lâ, headed by the wazîr. Therefore, the wazîr

* Bu makale, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Orta Çağ Tarihi Anabilim Dalı'nda Prof. Dr. Süleyman Özbek danışmanlığında hazırlanan "Büyük Selçuklu Devleti'nde Adalet Telakkisi ve İşleyişi" başlıklı doktora tezinden oluşturulmuştur.

** Dr., Giresun Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Giresun, sinantar@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-9218-6193

Geliş Tarihi / Received: 02.01.2023

Kabul Tarihi / Accepted: 10.04.2023

Yayın Tarihi / Published: 20.07.2023

was the head of the bureaucracy. The wazîr also had extensive judicial-criminal wide authority. In this study, it is going to be examined the issues in appointing and dismissing the *kađî al-kuđât* and *kađîs*, dealing with complaints both in the *dîwân al-mazâlim* and out of the *dîwân al-mazâlim*, hearing a case, giving a verdict, forgiving the offences, revoking the punishments within the judicial-criminal duties, authorities and responsibilities of the wazîrs in the Great Seljûk State. Finally, appreciation and criticism directed to the Great Seljûk wazîrs within justice and cruelty will be discussed.

Keywords: Great Seljûk State, wazîr, judiciary, punishment, justice, cruelty, *dîwân al-mazâlim*

Giriş

Vezer kelimesinin ve vezirlik müessesesinin menşei hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bu görüşler ve tartışmalar, kelimenin Arapça ya da Farsça menşeli olabileceği, müessesenin de eski Arap ya da İran geleneğine ve devlet teşkilâtına dayandığıyla alakalıdır (Babinger, 1934: IV, 1135-1136; Zaman, 1986: XI, 185; Subhi Salih, 1999: 181-186; Ayaz, 2013: 79-80; Corcî Zeydân, 2009: 201-207; Abdü'l-Azîz ed-Dûrî: 2019: 212-228). Siyaset ve ahlâk nazariyeleriyle maruf Büyük Selçuklu devri Şâfiî fakihî Ebû'l-Hasan el-Mâverî (2014; 2015: 63-77), vezirliğin mahiyeti, esasları, vezirlerin görev ve sorumlulukları, yetkileri, vezirlik için gerekli sıfatlar hakkında prensipler ortaya koymuştur. Buna göre, vezirlik başlıca iki çeşittir: Vezâret-i tefvîz (tam yetkili vezirlik) ve vezâret-i tenfiz (yürütme - görevleri yerine getirme- vezirliği). İlk çeşit vezirlik, tam yetki ile donatılmış, devlet işlerinin idaresinde kendi görüş, fikir ve içtihadına göre müstakil ve serbestçe hareket edebilen bir vezirin işgal ettiği makama delalet eder. İkinci çeşit vezirlik ise yalnız kendisine tevdi edilen vazifeleri icra eden, bunu yaparken emredici kuvvetin görüş ve iradesi sınırları dâhilinde hareket etmekle mükellef olan bir vezir tarafından işgal edilen makamdır. Selçuklularda vezirler, vezâret-i tefvîzi haiz bulunuyorlardı (Köprülü, 2012: 55-56).

Büyük Selçuklular devrinde vezir¹; bütün idarî, askerî, malî, siyasî, dinî işlerde büyük bir salâhiyetle hareket ederdi. Selçuklularda vezirlik kurumu Abbâsî, Sâmânî ve Gazneli tesiri altında teşkil edilmiştir. Vezir, sivil ve askerî bütün devlet erkânının ve memurlarının başıydı ve sultanın mutlak vekili sıfatını haizdi. Büyük Selçuklularda vezirler kalem ehlinde olup, ekseriya İranlılardan seçilir, doğrudan sultan tarafından tayin edilir, ancak sultana karşı sorumlu olurdu. Nizâmü'l-Mülk, *Siyâsetnâme*'de (1976: I,

¹ Büyük Selçuklular'da vezirlik için başlıca bkz. Abbâs İkbâl Âştîyânî, 1338/1959; Taneri, 1967: 75-186; Köymen, 2011, 155-178; Muhammed Musfir Zehrânî, 1393/2014; Hançabâ, 2017; Klausner, 2019.

193/2017: 271), iyi bir devrin alametlerini sıralarken, iyi bir vezirin iş başında olmasını, iyi bir sultanın zuhur etmesinden sonra ikinci sırada zikretmiştir. Nizâmü'l-Mülk'e göre (1976: 23-24/2017: 82), hem sultanın hem ülkenin işlerinin iyiye veya kötüye gitmesi vezire bağlıdır. Vezir iyi ve aydın olursa; ülke bayındır, asker ile halk huzurlu ve rahat, sultanın da gönlü ferah olurdu. Ancak vezir kötü niyetli olursa, ülkede telafisi zor bozukluklar baş gösterir; sultan da mustarip durumda yaşardı. Muntazam bir hükümet teşkilâtına sahip olan Büyük Selçuklularda en yüksek müessesese, başında vezirin bulunduğu dîvân-ı a'lâ idi. Bu büyük dîvân, devlet teşkilâtının her sahasını kapsamakta olup, devletin bütün işlerini sevk ve idare ederdi. Dîvân-ı a'lâ, dört dîvândan müteşekkildi: Dîvân-ı inşâ ve't-tuğrâ, dîvân-ı istifâ-yi memâlik, dîvân-ı işrâf-ı memâlik, dîvân-ı arz (Lambton, 1968: 257).² Her bir dîvânın sâhib denilen bir başkanı vardı ve devletin muhtelif işleri, büyük dîvâna bağlı olduğu hâlde, bu muhtelif müesseseler tarafından idare ediliyordu. Devlet teşkilâtını oluşturan her bir dîvânın idarî bir hiyerarşisi vardı ve vezir de bürokrasinin başı olarak devletin -tabii sultandan sonra- en önemli idarecisi konumundaydı. Diğer taraftan vezir, askerî alanda asker toplama, seferlerde sultana ya da halifeye iştirak etme, ordulara komuta etme; maliye alanında ise malî politikaları belirleme, vergi tahsildarlarını sevk ve idare etme, hanedanın ve sarayın masraflarını kontrol etme gibi görev ve faaliyetler icra ederdi. Bunlar dışında vezir dinî vakıfların idaresi, ilim erbabının hamiliği, medreselerin ve camilerin inşası, sûfilerin himayesi ile de alakalıydı (Klausner, 2019: 63-68).

A- Vezirin Yargısal-Cezaî Görev, Yetki ve Sorumlulukları

Vezir, devlet işlerinin idaresinde her alanda geniş salâhiyeti haiz olmasının yanında, aynı derecede geniş yargısal-cezaî salâhiyeti de haizdi. Selçuklu veziri, kadı'l-kudat ve kadıları tayin ve azledebilirdi. Öte yandan, mezâlîm dîvânı teşkil eder, gerek dîvânda ve gerekse mezâlîm dışında şikâyetleri dinler, davalara bakar, ölüm dâhil ceza hükümleri verir, suç takibatı yapar, hükümlerini icra etmek üzere memurlar görevlendirir, hükümleri bazen bizzat infaz ederdi. Ayrıca af yetkisi kapsamında suçları bağışlar, cezaları kaldırır.

1- Kadı'l-Kudat ve Kadıların Tayin ve Azilleri

Ebû'l-Hasan el-Mâverdî (2015: 68), Büyük Selçuklu vezirlerinin de dâhil olduğu tefvîz vezirliği makamını işgal eden vezirin görev ve salâhiyetleri arasında bizzat kendisinin hüküm verebileceği gibi, yargı işlerini yürütmeleri

² Selçuklularda dîvân teşkilâtına dair müstakil bir araştırma için bkz. Merçil, İstanbul 2015. Ayrıca bkz. Kesik, 2021: 57-89; Köymen, 2011: 178-187.

üzere kadılar da tayin edebileceğini zikreder. Nitekim Büyük Selçuklular zamanında zaten dinî müesseselerin genel idaresi ve denetimi yetkisini haiz bulunan vezire bazen sultan tarafından kadıların tayini ve azli yetkisi de devrediliyordu (Lambton, 1988: 70). 1056 senesinde, Kadı'l-Kudat İbn Mâkûlâ'nın vefatı üzerine Tuğrul Bey'in veziri Amîdü'l-Mülk Kündürî, bu makama Ebû Abdullah Muhammed b. Ali ed-Dâmgânî'nin getirilmesi hususunda telkinde bulunmuş, nihayet bu tayin Selçuklu vezirinin arzusu doğrultusunda gerçekleşmiştir (Bundârî, 1999: 8). Büyük Selçukluların Abbâsî halifeliği üzerindeki hâkimiyetinin daha henüz tesis edilme safhasına tekabül eden bir dönemde dahi Selçuklu vezirinin halifelik merkezinde böyle mühim bir mevkiî işgal edecek kimsenin tayininde doğrudan rol oynaması dikkat çekicidir. Halifelik veziri de Bağdat kadı'l-kudatının tayinine müdahil oluyordu. Amîdü'l-Mülk'ün isteği üzerine tayin edilen Ebû Abdullah Muhammed b. Ali ed-Dâmgânî'nin Aralık/Ocak 1085/1086'da vefatı üzerine bu kez Abbâsî veziri Ebû Şucâ Rûzrâverî, Halife Muktedî'ye, Muhammed b. el-Muzaffer b. Bekrân el-Hamevî eş-Şâmî'yi kadı'l-kudat olarak atamasını işaret etmiş ve bu tayin gerçekleşmiştir (İbnü'l-Cevzî, 1412/1992: XVII, 27). Halifelik vezirleri yalnız Selçuklular zamanında kadı'l-kudat tayininde değil, bu zamandan önce de Bağdat ve başka yerlere kadı tayin edilmesinde rol oynamıştır (Hançabay, 2017: 361-362). İbnü'l-Adîm (1989: 54), bir kadı-yi leşkerden naklen, Nizâmü'l-Mülk'ün Şâfiî taraftarı olduğunu, Hanefileri, kadılıkla ilgilerinin azalmasını ve bu alanda geri kalmalarını sağlamak amacıyla kadılıklara, Şâfiîleri ise, fıkıhla uğraşarak fakih yetişip çoğalmalarını sağlamak maksadıyla medreselere atadığını kaydetmek suretiyle, vezirin kadıları tayin yetkisine değinmiştir. Vezir Nizâmü'l-Mülk, Kadı Ebû'l-Kâsım Ali b. Muhammed es-Simmânî'yi Rahbe, Rakka, Harran, Suruç, Halep ve buralara bağlı yerlere kadı olarak atamış ve kendisine maaş bağlayarak ihсанlarda bulunmuştur (İbnü'l-Adîm, 1989: 58). Öte yandan, Nizâmü'l-Mülk, Nîşâbûr'da kadı'l-kudat olarak görev yapan Hanefî âlim Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed b. Sâid'i (ö. 1089) mezhep taassubu yüzünden azletmişti (Zehebî, 1417/1996: XIX, 8). Yine Nizâmü'l-Mülk, Serahs kadılığı vazifesini tevdi ettiği şahsı, görevdeki tutumunu beğenmediğinden dolayı, yerine başka bir kadıyı atayarak azletmişti. Azledilen bu kadı, büyüklerden birisinin araya girip kendisine yardımcı olması için girişimde bulundu. Bunun üzerine Nizâmü'l-Mülk, kendisine yazılan tavassut mektubunun arkasına şunları yazmıştır: “Biz, kıyamet gününü dikkate alarak onu çok önemli bir işle görevlendirdik. Fakat o, bu görevi pek umursamadı ve iyi bir biçimde yerine getirmede gevşeklik gösterdi. Böylece, Allah katında kusur işlemekten çekinmemiş oldu. O,

kendisinin bu makamda ebedî değil, geçici bulunduğunu bilmiyor muydu (İbnü'l-Adîm, 1989: 49)?" Görüldüğü üzere, vezir, kadı'l-kudatın ve kadının seçiminde, tayininde ve azlinde söz ve yetki sahibi idi.

2- Şikâyetlerle İlgilenmek, Davalara Bakmak, Hükümler Vermek a- Dîvân-ı Mezâlimde

el-Mâverdi'ye göre (2015: 68), tefvîzî vezir, mezâlim mahkemesine başkanlık eder, halkın şikâyetlerini dinler, yargılama yapar, hükümler verir. Yine el-Mâverdi, tefvîz vezirliğini ifa eden vezirin, mezâlim mahkemesine başkanlık edebilecek şartları taşıması gerektiğini, bu arada şer'î hükümleri bilmesi lazım geldiğini ifade etmiştir. Tefvîzî vezirliğini haiz bulunan Selçuklu veziri de merasimlerde, yabancı hükümdarlar ve vassallarla münasebetlerde olduğu gibi, mezâlim dîvânında da Selçuklu sultanının mutlak vekiliydi (Horst, 1964, 26; Lambton, 1968: V, 227, 248; Kurpalidis, 2011: 84; Köymen, 2018: 644; Klausner, 2019: 67; Lambton, 1968: V, 227, 248).

Büyük Selçukluların meşhur veziri Nizâmü'l-Mülk, bir vezirin mazlumların şikâyetlerini dinlemekle ve adalet tevzi etmekle mükellef olduğu inancındaydı. Nitekim o, oğlu Fahrü'l-Mülk'e hitaben olan bir nasihatnâme, "Dîvânda hilm ve vakar sahibi ol! İnsanların sözlerinin künhüne vâkıf ol! Çaresizlere yardım et! Onların gönül rahatlığı içerisinde olmasını temin et! Sarayının kapısını askerlere ve halka açık tut ki onlar arzu ve isteklerini her zaman sana ulaştırabilsinler!" şeklinde kaleme almıştır (Seyyid Ali Müeyyed Sâbitî, 1346/1967: 24-25). Muhtemelen bu mektubun başka bir versiyonunda da vezirin, oğluna, haftada bir gününü zulme uğrayanların şikâyetlerini dinlemeye tahsis etmesi, o gün başka bir işle meşgul olmaması, bunu yaparken gayet temkinli hareket etmesi tavsiyesi yer almıştır (Taneri, 1967: 121-122).

Selçuklu devri şairlerinin vezirler hakkında söylediği şiirlerde, vezirlerin mezâlim dîvânı teşkil edip hükümler verdiğine dair ipuçlarına rastlamak mümkündür. Şair Mu'izzî (1362/1983: 438), Fahrü'l-Mülk b. Nizâmü'l-Mülk'e hitaben söylediği bir kasidede, selam ve hâl hatır sorma vaktinde lütfu, bağış vaktinde keremi, içki içme ve ziyafet gününde neşesi, adalet vaktinde (hengâm-ı adl) ve mezâlim gününde (rûz-ı mezâlim) ise görüş ve hükmünden (nezer) dolayı Selçuklu ve İslâm ülkelerinde, hatta cihanın doğusunda ve batısında hiçbir mevkide onun gibi bir vezir olmadığını ifade etmiştir. Aynı şairin (1362/1983: 294) Vezir Şerefü'd-Dîn Ebû Tâhir Sa'd b. Ali el-Kummî'nin vezirliğini kutlamak amacıyla söylediği bir kasidesinde de vezirin kabul gününde (rûz-ı bâr), mazlumların onun yüzüne bakınca,

mezâlim bağında (bâğ-ı mezâlim) adalet ağacının meyve verdiği veciz bir şekilde ifade edilmiştir. Sultan Sencer devrinin diğer bir meşhur şairi Enverî (1364/1985: 509) de vezirin kabul merasimi tertip edip, mezâlim mahkemesi teşkil ettiğinden söz etmiştir. Nitekim mezkûr şair, vezirin bezm günü lütuf yaptığı, kabul günü (rûz-ı bâr) ise cezalandırdığını (siyâset) söyler. Bir vezir methiyesinde de mezâlim mahkemesinde düşmanların, hayli korktuklarından dolayı sırlarını, kan ter içinde bir vaziyette, tek tek ifşa ettiklerinden bahsetmiştir (Evhadü'd-Dîn-i Enverî, 1364/1985: 211, 220). Nizâmü'l-Mülk'ün bir gün bir mecliste, ömrünün seferlerin meşakkatine tahammül ve huzuruna getirilen suçlularla geçtiğini söylediği nakledilir (Mîrhând, 2015: 144). Nizâmü'l-Mülk, dîvân-ı mezâlîme başkanlık ediyor, hükümlerini şeriata uygun veriyordu; vezirinin adaletinin ve verdiği hükümlerin doğruluğu halk tarafından tartışılmazdı (Akyüz, 2002: V, 213). Bir adalet isteme âdeti ve şikâyeti bildirme tarzı olarak dilekçe arzı³, yalnız sultanın değil, vezirin teşkil ettiği dîvân-ı mezâlîmde de uygulanıyordu. Selçukluların tarih sahnesine çıkışını idrak eden Gazneliler döneminin ünlü şairi Menûçehrî-yi Dâmgânî, vezirin faaliyet ve meşguliyetini şunlar bilir: Hazine ihvan etmek, mücevher saçmak, şarap içmek, hoş nağme dinlemek, kabul merasimi tertip etmek, dilekçe almak, ferman isdar etmek, tedbir almak (Ali Heyderî vd., 1396/2017: 75; Meryem Yarahmedî, 1395/2016: 72).

Büyük Selçuklu vezirleri dîvân-ı mezâlîmde ölüm dâhil ceza hükümleri veriyordu. Mesela Vezir Kıvâmü'd-Dîn Ebû'l-Kâsım ed-Dergüzîni'nin, siyasî rakibi Müstevfî İzzü'd-Dîn İsfahânî'yi daha ortadan kaldırmadan önce, müstevfînin mürit olarak tâbi olduğu meşhur mutasavvıf ve âlim Aynü'l-Kudat el-Hemedânî'nin katli kararını mezâlîm dîvânında verdiği anlaşılıyor (Hândmîr, 2535/1977: 205; Lange, 2008: 41 not 87).

Bağdat'ta halifenin veziri de mezâlîm mahkemesine başkanlık ederdi. Mesela kaynaklarda sık sık adaleti, hilmi ve affıyla anılan Abbâsî veziri Ebû Şucâ Zahîrî'd-Devle Muhammed b. el-Hüseyn er-Rûzrâverî her gün öğle namazını kıldıktan sonra yatsı namazına kadar mezâlîm mahkemesi düzenlerdi (İbnü't-Tıktakâ, 2016: 211). Zaten Abbâsîlerde mahkeme teşkili ve yargılama ameliyesi bizzat halifeden ziyade, halife tarafından yetki devri yapılan vezir tarafından yerine getirilirdi (Amedroz, 1911: 656).

b- Dîvân-ı Mezâlîm Dışında

Vezirler mezâlîm dîvânı dışında da şikâyetlerle ilgileniyorlardı. Müştekiilerin vezirin bulunduğu saraya gelip şikâyetlerini arz edebilme

³ Bkz. Tarıfci: 129-144.

yolunun açık olduğu anlaşılma ile beraber, onlar, vezire doğrudan ya da hâcibleri vasıtasıyla dolaylı olarak bir dilekçe de iletebiliyorlardı. Bir derviş bir gün Nizâmü'l-Mülk'ün hizmetkârlarından birine, vezire ulaştırması için bir dilekçe (rik'a) vermişti (Hândmîr, 2535/1977: 164; İbnü'l-Adîm, 1989: 46). Hatta Nizâmü'l-Mülk'ün ölümü dahi bir mazlum kisvesiyle kendisine yaklaşıp bir dilekçe (rik'a) uzatan bir Bâtınî'nin, vezirin dilekçeyi okumakla meşgul olduğu bir andaki hançer darbesiyle gerçekleşmişti (Hândmîr, 2535/1977: 66). Nizâmü'l-Mülk'ün oğlu Fahrü'l-Mülk de babasıyla aynı akıbete maruz kalmıştır. Nitekim o da şikâyetçi kılığındaki bir Bâtınî suikastçının kendisine uzattığı dilekçeyi okuduğu sırada hançerlenerek öldürülmüştü (İbnü'l-Esîr, 1987: X, 336; İbn Kesîr, 1995: XII, 323). Kaynaklar bir gün fakir ve güçsüz bir kadının, Nizâmü'l-Mülk'e ilemesi için bir hâcibine bir dilekçe verdiği, hâcibin o dilekçeyi aldığı hâlde vezire ulaştırmadığı, Nizâmü'l-Mülk'ün durumdan haberdar olunca hâcibi azarlayıp, görevinden uzaklaştırdığına dair bir hikâyeyi çeşitli vesilelerle nakletmişlerdir (İbnü'l-Esîr, 1987: X, 83; Ahmed b. Mahmûd, 2011: 124-125; Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011: 190). Mektup göndermek suretiyle de vezire bir şikâyeti iletmek mümkündür. Mesela 1077/1078'de Şâfiî fakih Ebû İshâk eş-Şîrâzî, Vezir Nizâmü'l-Mülk'e, Hanbelîlerden şikâyetini ihtiva eden bir mektup göndermişti (Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011: 223). Bir adalet isteme âdeti olmak üzere yol üstünde bekleyerek de Selçuklu vezirine içinde bulunulan istenmeyen durumun arzı mümkündür. Nitekim bir gün takatten yoksun ihtiyar bir kadın, Nizâmü'l-Mülk ile görüşmek isteğiyle vezirin yolu üstünde ayakta beklemiş, bunu gören vezir de derhâl kadının yanına giderek onunla görüşmüştü (Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011: 190).

Kaynaklarda zikredilen “adalet bayrağı dikmek” kalıplaşmış ifadesi vezirler için de kullanılmıştır. Fahrü'l-Mülk b. Nizâmü'l-Mülk'ün adalet ve insaf bayraklarını (elviye-yi adl û insâf) dikip yükseltmede, zulüm ve taşkınlığı ortadan kaldırmada çok gayret sarf ettiği ifade edilmiştir (Hândmîr, 2535/1977: 188). Amîdü'l-Mülk Ebû Nasr el-Kündürî'nin de güç ve itibar sahibi olduğu günlerde adalet ve insaf bayraklarını (a'lâm-ı adl û insâf) yükselttiğinden bahsedilir (Hândmîr, 2535/1977: 149). Muînü'd-Dîn Muhtassü'l-Mülk Ebû Nasr Ahmed b. Fazl b. Mahmûd el-Kaşi de adalet ve insaf bayraklarını (a'lâm-ı adl û insâf) yükseltmiş, zulüm ve haksızlık bayraklarını (râyât-ı zulm û i'tisâf) indirmiştir (Hândmîr, 2535/1977: 197).

Büyük Selçuklu vezirleri dîvân-ı mezâlim dışında şikâyetlerle ilgilenmekle beraber, hükümler de veriyorlardı. Ahlak ve nasihat kitaplarında vezire, iyiliğe vereceği mükâfat kadar, kötülüğe vereceği

cezanın da işlenen fiile denk olması (Ebû'l-Hasan el-Mâverdı, 2014: 55), bir suç veya bir ihanet sabit olduğunda failine müsamaha ve anlayış göstermemesi, başkalarında cüret meydana gelmemesi için de suçlulara haksız yere arka çıkılmasına ve şefaet edilmesine müsaade etmemesi (Necmü'd-Dîn-i Dâye, 1312/1933, 270-271/2013, 377-378) tavsiye edilmiştir. Kaynaklara vezirlerin daha ziyade askerî-siyasî mahiyeti haiz olmak suretiyle devlete, sultana ve kendi şahsına karşı işlenen suçların faillerine yönelik verdikleri hükümler yansımıştır. Bu arada vezirlerin yargısal-cezaî yetkilerini siyasî hasımlarını bertaraf etmek için kullandıklarının da vaki olduğu görülmektedir.

Vezir; üst düzey emîrleri, dîvân sâhiblerini ve Abbâsî halifesinin maiyetindeki eşhası da dâhil olmak üzere, tutuklama emri verebiliyordu. Sultan Sencer'in veziri Kıvâmü'd-Dîn Ebû'l-Kâsım b. Hasan ed-Dergüzîni, dîvân oturumunda tartıştığı Müstevfî İzzü'd-Dîn İsfahânî'nin zincire vurulup hapsedilmesini emretmiştir. İzzü'd-Dîn hapiste vezire bir rubai yazıp göndererek özür dileyise de muvaffak olamamış ve hapiste hayatını kaybetmiştir (Hândmîr, 2535/1977: 204). Mezkûr vezir, suçlu olduğuna hükmettiği Azîzü'd-Dîn İsfahânî adındaki bir şahsın da Tikrît kalesinde hapsedilmesini buyurmuş, daha sonra katli için şahneye emir vermişti (Taneri, 1967: 122). Çeşitli devletlerde vezirlik yapan ünlü kişilerin, bu arada Selçuklu vezirlerinin de biyografilerini ihtiva eden bir eser kaleme alan Hândmîr, Ebû'l-Kâsım ed-Dergüzîni'nin büyüklerin katli hususunda son derece cesur olduğunu; biraz horlanan ve hata yapan kimseyi öldürmeye hayli hevesli olduğunu beyan etmiştir (Hândmîr, 2535/1977: 204). Sultan Tuğrul Bey'in 1055'te Bağdat'a ilk girişinde kendisine eşlik eden Amîdü'l-Mülk Kündürî, Halife Kâim-Biemrillâh'ın kızı Seyyide ile sultanın evlenmesi konusunda mühim bir rol oynamış, güçlük çıkararak halifeyi bu izdivaca ikna edebilmek için çeşitli yollara başvurarak onu baskı altına almıştır. Mesela halifenin yakın adamlarının gelirlerine el koymuş ve onları bağlayarak tevkif etmiştir (Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, 1999: 26/2010: 105-106; Muhammed b. Ali er-Râvendî, 1386/2007: 111/1999: I, 109; Zahîrü'd-Dîn Nîşâbûrî, 2018: 86-67). Yine Kündürî, Sultan Tuğrul Bey'in hâss gulâmlarından birisinin Büveyhî hükümdarı Ebû Kâlicâr'a sultanın kâtiblere kötü davrandığına dair bir mektup gönderdiğini tespit edince gulâmı tutuklatmıştır (Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011: 120). Sultan Alp Arslan, Fars Şebânkâre emîri Fazlûye isyan ettiğinde, veziri Nizâmü'l-Mülk'ü bir askerî birliğin başında onun üzerine sevk etmişti. Bu cezalandırma seferi neticesinde asi emîr yakalanmış, saçlarından tutulup sürülerek Nizâmü'l-Mülk'ün huzuruna getirilmiştir. Nizâmü'l-Mülk, Fazlûye'nin bir çadırda

hapsedilmesini buyurmuş ve o mahalde bir yetkili ile bir grup asker bırakmıştır. Mahkûm emîr bir süre sonra vezir tarafından Sultan Alp Arslan'a teslim edilmiştir (Ahmed b. Mahmûd, 2011: 84-86).

Vezir, gerekli gördüğünde âlimlere adlî takibat da açtırıyordu. Amîdü'l-Mülk Kündürî, Şâfiî âlimlerine tazyik uygulamış ve haklarında takibatta bulunmuştur. Bunun neticesi olarak da Ebû'l-Kâsım el-Kuşeyrî, İmâmü'l-Haremeyn Ebû'l-Meâlî el-Cüveynî gibi ünlü fakihler ülkeyi terke mecbur kalmışlardır (Taneri, 1967, 122). Diğer yandan, Ebû'l-Kâsım el-Kuşeyrî'nin oğlu Ebû Nasr Abdü'r-Rahîm'in Bağdat'a geldikten sonra taassup derecesindeki görüşleri 1076/1077'de hilafet merkezinde Eş'arîler ve Hanbelîler arasında fitneye sebep olmuştu. Bunun üzerine Nizâmü'l-Mülk, etrafındakilerin de görüşünü aldıktan sonra onun Bağdat'tan çıkarılmasını emretmişti (İbnü'l-Cevzî, 1412/1992: XVII, 190).

Vezir, vassal devlet hükümdarlarını o hanedanın içerisindeki birtakım siyasî çekişmelerin tarafı olarak tutukluyordu. Nizâmü'l-Mülk, Mervânî ülkesinden geçtiği bir zamanda, Âmid'e uğramış ve bura emîri Saîd'i gözaltına alıp bağlatmak suretiyle Hettah kalesinde hapsedmişti. Vezir Saîd'in mahkûmiyeti için emîrin kardeşi Nizâmü'd-Dîn'den bir miktar para almıştı. Nizâmü'd-Dîn bir süre sonra Saîd'in halefi olarak Mervânîlerin başına geçecektir (Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011: 180).

Geniş yargısal-cezaî salâhiyeti haiz olan Selçuklu vezirinin, hanedan mensuplarının mukadderatı üzerinde karar vermek yetkisine sahip olmamakla (Taneri, 1967: 123) birlikte, otorite boşluğu dönemlerinde sultan hanımları üzerinde birtakım tedbir ve tasarruf uygulayabildiği görülmektedir. Sultan Tuğrul Bey'in ölümünü izleyen günlerde, Selçuklu veziri Amîdü'l-Mülk Kündürî, sultanın eşi olan halifenin kızı Seyyide Hatun'dan sultana ait olan ve oldukça değerli mücevherleri geri istemiş, fakat Seyyide'nin bu mücevherlerin kendisinde olmadığını bildirmesi üzerine Amîdü'l-Mülk, onun iktâlarına el koymuştur (Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011: 120). Nizâmü'l-Mülk de Sultan Alp Arslan'ın ölümünü müteakip, sultanın kız kardeşi Gevher Hatun'un değerli mücevher, para ve mallarını müsadere etmişti. Bunun üzerine hatun, vezirle mücadele amacıyla eşi Erbasgan'ın yönetiminde hareket hâlinde bulunan Türkmenlere katılmaya karar vermiş, ancak Nizâmü'l-Mülk onun katli için Sultan Melikşah'tan icazet almış ve hatun öldürülmüştür (Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011: 203). Öte yandan, Muhammed Tapar ile Berkjaruk arasında gerçekleşen saltanat mücadeleleri esnasında, 1101 yılında vuku bulan bir savaştan sonra mağlup olan Muhammed Tapar'ın veziri Müeyyidü'l-Mülk b. Nizâmü'l-Mülk esir

edilerek katledilmişti. Galip taraf olan Berkyaruk'un veziri Eazzü'l-Mülk Ebû'l-Mehâsin Abdü'l-Celîl b. Ali ed-Dihistânî de Müeyyidü'l-Mülk'ten artakalan malları ve mücevherleri, onları muhafaza eden Müeyyidü'l-Mülk'ün teyzesinin oğlu Muhammed eş-Şerâbî'ye türlü işkenceler ettirdikten sonra müsadere etmiştir (İbnü'l-Esîr, 1987: X, 251). Sultan Muhammed Tapar'ın veziri Hatîrû'l-Mülk Ebû Mansûr Muhammed b. Hüseyin el-Meybudî de bazı kimseler tarafından vazifesinde kusur gösterdiği hususunda gammazlanan hatunun müstevfisi Muvaffak Ebû Tâhir'i önce 100 bin dinar nakdî ödeme cezasına çarptırmış, daha sonra da mallarını müsadere etmiştir (Bundârî, 1999: 107). Bu arada, Selçuklarda vezirlik müessesesi üzerine müstakil bir monografi kaleme alan Carla L. Klausner (2019: 115), Selçuklu vezirlerinin, kendilerinden önceki vezirlerin ve devlet adamlarının mal varlıklarını müsadere etmeyi ve onları para cezasına çarptırmayı, deyim yerindeyse, bir âdet hâline getirdiklerini söylemektedir.

Selçuklu veziri, sultanla savaşımları şiddetle cezalandırıyordu. 1062 yılının Ekim ve Kasım aylarında Hoy halkı ve reisinin Selçuklularla çatışmaları neticesinde şehir düşmüş; Vezir Amîdü'l-Mülk Kündürî şehre girdikten sonra sultana karşı savaşımlardan bir grubu yakalatıp ellerini kestirmiş, diğerlerini de öldürmüştü. Ayrıca şehrin reisi Yûsuf'u ve onun yeğeni Mûsâ'yı tutuklatıp, şehir reisliğini Hoy ileri gelenlerinden Ebû Saîd b. Hameveyh'e vermişti. Bundan sonra Ebû Saîd, aralarında husumet bulunan Yûsuf'u 10 bin dinar karşılığında Amîdü'l-Mülk'ten teslim almış ve Yûsuf'un derhâl boynunu vurdurmak suretiyle öldürmüştü. Onun bu hareketini haber alan vezir, Ebû Saîd'i yakalatıp görevden almış ve şehir reisliğini bu kez Amr b. Sehtekân'a vermişti. Bu arada da vezir, Yûsuf'un şehirdeki evini, bahçesini ve diğer sahip olduğu yerleri yıktırıp buraya bir kale inşa ettirmiştir (Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011: 110-111).

Vezir, Bâtınî suikastçıların ölüm emrini veriyordu. Ekim/Kasım 1100'de Rey'de bir Selçuklu emîri bir Bâtınî tarafından öldürülmüştü. Bâtınî, Vezir Fahrû'l-Mülk b. Nizâmü'l-Mülk'ün huzuruna getirildi. Vezir Bâtınî'yi payladıktan sonra, suçunu itiraf etmesi için ona işkence ettirdi. Bâtınî itiraf etmeyince öldürüldü (İbnü'l-Cevzî, 1412/1992: XVII, 55).

Vezir, sultanın kendisine havale ettiği şikâyetlerle de ilgilenir ve gerekli cezaları keserdi. Sultan Melikşah'ın saltanatı devrinde Emîr Humârtekin'in, iktâ bölgesindeki iki kişiye zulmettiğine dair şikâyet üzerine, sultan, vezirine, "mazlumların hakkını zalimden alması için kendisini vezir olarak tayin ettiği"ni hatırlatarak, gereğini yapmasını emretmiştir. Bunun üzerine Nizâmü'l-Mülk, Humârtekin'in azledilerek iktâmin elinden alınması, el

koyduğu dinarların sahiplerine iade edilmesi, müddeilerin emîrin dışlarını kırdığına dair iddialarının ispatı hâlinde kısas olarak emîrin de dışlarının kırılmasına dair ferman çıkarmıştır (İbnü'l-Cevzî, 2005, 83; İbn Kesîr, 1995: XII, 284; Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, 2000: I, 68-69; İbnü'l-Esîr, 1987: X, 182-183).

3- Suçları Bağışlamak, Cezaları Kaldırmak

Nizâmü'l-Mülk kaynaklarda adaletiyle övüldüğü gibi, affetme faziletiyle de öne çıkarılmış, suçları çok bağışlayıcı bir vezir olduğu vurgulanmıştır (İbnü'l-Esîr, 1987: X, 180; Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, 2000: I, 64). Hatta hayatının son bulmasına sebep olan suikasttan sonra yere yığılan vezirin, son söz olarak suikastçısını affettiği, onun öldürülmemesini istediği, olaya bizzat şahit olan birinden rivayet edilmiştir (İbnü'l-Adîm, 1989: 60). Başka bir rivayete göre ise Arap şair ve edibi Ebû Ya'lâ İbnü'l-Hebbâriyye, Vezir Nizâmü'l-Mülk'ten daima ödül alırdı. Bir defasında iki kıta şiir yazmış, birisiyle veziri övüp, ötekiyle de onu yermişti. O, şiirlerin yazılı olduğu her iki kâğıdı sarığının içine koyup Nizâmü'l-Mülk'ün huzuruna çıkmış ve karşılığında ihsan görmeyi umduğu methiye yerine yanlışlıkla hicviyeyi takdim etmişti. Vezir şiiri okuduktan sonra şairin alacağı mükâfatın iki katının ona verilmesini emretmiş, şair durumu anlayınca mahcup olup özür dilemiş, ancak artırılan tahsisatını almaya zorlanmıştı. Bu olaydan bir süre sonra Nizâmü'l-Mülk'ün rakipleri tarafından türlü vaatlerle nüfuz edilen şair, Nizâmü'l-Mülk'ü başka bir şiirle daha yermişti. Bunun üzerine Selçuklu veziri onun öldürülmesini emretmişse de sonradan affetmiştir (İbnü'l-Adîm, 1989: 51-52). Öte yandan, Nizâmü'l-Mülk'ün selefi Amîdü'l-Mülk Kündürî, Selçuklular Bağdat'ta Büveyhî hâkimiyetine son verince, Büveyhî hükümdarı el-Melikü'r-Rahîm'in veziri Ebû Sa'd'ı tevkif etmişti. Fakat daha sonra onun hakkındaki kanaatini değiştirerek kendisini serbest bırakmış ve ona Irak'ta idarî bir vazife vermiştir (Bundârî, 1999: 8).

B- Adalet ve Zulüm Ekseninde Vezirlere Yöneltilen Takdirler ve Tenkitler

Büyük Selçuklular devri İslâm düşünürü Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, Vezir Ziyâü'l-Mülk b. Nizâmü'l-Mülk'e gönderdiği bir mektubunda, ona, vezirlik makamının ilahî nurla aydınlanabilmesi için daima adalet yolunda olmasını, sultanı da aynı yola davet etmesini tavsiye etmiştir (Şeyh Muhammed el-Yakûbî, 2017: 61). el-Gazzâlî, *Nasihatü'l-mülük*'unda (2016: 127) ise sultanın âdil, dirayetli ve dürüst bir vezirden dolayı itibarının yükseleceğini ve herkes tarafından güzel anılacağını belirtir.

Dustûrû'l-vuzerâ müellifi Hândmîr (2535/1977: 209), dünyevî ve uhrevî işlerde adalet ve insaf yolundan sapmamasının bu mansıp sahibi için kesinlikle gerekli ve lazım olduğunu belirttikten sonra, nefsinin serkeş atının dizginini lütuf ve merhamet yönünden zulüm ve haksızlık yönüne döndürmemesi gerektiğini de ekler. Siyaset ve ahlâk düşüncesini işleyen dönem eserlerinin pek çoğunda vezirliğin esaslarından olarak sıkça adalet vurgusu yapılmıştır.⁴

Tarihî ve edebî kaynaklarda, Nizâmü'l-Mülk başta olmak üzere, Büyük Selçuklular devri vezirlerinin adaletlerine dair övgüler düzülmüştür. Buna göre; Sultan Alp Arslan ve Melikşah zamanının ünlü veziri Nizâmü'l-Mülk âlim, dindar ve cömert olmasının yanında, âdil ve yumuşak huyluydu (İbnü'l-Esîr, 1987: X, 180; İbnü'l-Adîm, 1989: 37, 40, 41). Öyle ki, ilimde, adalette ve hayır işlerinde onun gibi bir vezir gösterilemezdi (Devletşah, 2011: 102). İslâm devletinin başlangıcından itibaren vezirlerden hiçbirinin “el-Vezîrû'l-Âlem el-Âdil Nizâmü'l-Mülk Râzî-yi Emîrû'l-Mü'minîn” ismiyle halifeye nispet edilmemiş olduğu zikredilmiştir (Mîrhând, 2015: 146). O, her şehir ve eyalette halktan zayıf ve aciz kimselerle her zaman ilgilenmiştir (Hândmîr, 2535/1977: 153). İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî (2016: 30-31), İslâm anayasa ve idare hukukuna dair kaleme aldığı eserinin başında Nizâmü'l-Mülk'ü methederek, ülkenin her tarafının onun ihsanlarına gark olduğunu, rehberliğiyle sapkınlığı engellediğini, yönetimiyle halkın güvencede olduğunu, adaletin zulüm karanlığını dağıttığını ifade etmiştir. Birçok kimselerin daima doğru bir yol izleyip adaletli ve insafli davranan Nizâmü'l-Mülk'ün bir suikast neticesinde ölümüne ve dolayısıyla onun gibi bir kimseyi bir daha bulamayacak olmalarına son derece üzüldükleri belirtilmiştir (İbnü'l-Kalânîsî, 2008: 16). Sultan Sencer'in sarayında melikü's-şuarâlîğe yükselen Mu'izzî de Nizâmü'l-Mülk'ü adaletinden dolayı birçok kasidesinde övmüştür. Ona göre; azametiyle saltanat işleri nizam bulmuş, adaletiyle her mintika barışa kavuşmuş (Mu'izzî, 1362/1983: 400); âdetleri adeta adalet ayetlerinin tefsiri olmuştur (Mu'izzî, 1362/1983: 234). Şair farklı kasidelerinde, adalet vasfını öne çıkarmak suretiyle Nizâmü'l-Mülk'ü şöyle methetmiştir:

⁴ Mesela bkz. Yûsuf Has Hâcib, 1974: 166, b. 2208, 4140; Kevkâvus b. İskender, 2007: 217; Ebû'l-Hasan el-Mâverdî, 2014: 53

نظام ملك خداوند سيد الوزراء ابو على حسن بن على بن اسحق

ايا حشمت و فضل از همه وزيران فرد ويا بهمت و عدل از همه بزرگان طاق⁵
Nizâm-ı Mülk! Hüdâvend! Vezirlerin efendisi! Ebû Alî Hasen b. Alî b. İshak!

Ey haşmet ve fazilette bütün vezirler, himmet ve adalette bütün devlet büyükleri içinde yegâne!

فعل و کلید گشت دو دستش که جور و عدل بسته شد دست ازین و گشاده شد دست از آن⁶

İki eli kilit ve anahtar oldu; biri ile zulmü kapattı, diğeri ile adaleti açtı.

Şair Mu'izzî, Nizâmü'l-Mülk'ün oğlu Vezir Fahrü'l-Mülk'ü de övmüştür. Nitekim onun için, cömertlikte ve adalette babası gibi insanlara müjde verdiğini ve ümmete kılavuz olduğunu söylemiştir (Mu'izzî, 1362/1983: 436). İmâmların kürsüde onun adaletine sena etiklerini, hatîblerin minberde onun ömrüne dua etiklerini (Mu'izzî, 1362/1983: 244); Allah'ın ona Hz. Ali'nin ilmini ve Hz. Ömer'in adaletini bahşettiğinden dolayı, Şîilerin ve Sünnîlerin Fahrü'l-Mülk'ü yücelttiklerini eklemiştir (Mu'izzî, 1362/1983: 241). Kaynaklarda yalnız Nizâmü'l-Mülk ve ailesinin değil, başka Büyük Selçuklu vezirlerinin de adaletinden övgüyle söz edilmiştir. Mu'izzî (1362/1983: 340, 567), adil olarak andığı Sultan Sencer'in veziri Kiyâ Mucirü'd-Devle Ebû'l-Feth Ali b. Hüseyin er-Erdistânî'nin adaletinin, Ceyhun Nehri'nden Dicle sahiline kadar her bir menzilde insanların sığındığı bir sığınak hâline geldiğini söylemiştir. Aynı vezirin adalet ve insaf kaidelerini takviye etmek için her zaman üstün bir gayret içerisinde olduğu da kaydedilmiştir (Hândmîr, 1333/1954: II, 512-513). Sultan Sencer'in diğer bir veziri Şerefü'd-Dîn Ebû Tâhir Sa'd b. Ali el-Kummî'nin ilmi Hz. Ali'nin ilmine, adaleti Hz. Ömer'in adaletine benzetilmiştir (Mu'izzî, 1362/1983: 104). Şerefü'd-Dîn'in adaletiyle raiyyet zulümden, ülke de müşkülünden kurtuluş bulmuştur (Mu'izzî, 1362/1983: 653). Yine Sultan Sencer dönemi vezirlerinden Muînü'd-Dîn Muhtassü'l-Mülk Ebû Nasr Ahmed b. Fazl b. Mahmûd el-Kaşî, adil bir vezir (sâhib-i âdil) olarak anılmış (Mu'izzî, 1362/1983: 68); Nizâmü'l-Mülk Yabgu Bey Muhammed b. Süleyman el-Kaşgarî'nin ise adaleti sayesinde Horasan'ın huzurunun ve sükûnunun arttığından bahsedilmiştir (Mu'izzî, 1362/1983: 25). Lâmiî-yi Gürgânî (2536/1978: 106), klasik Arap, Fars ve Türk edebiyatlarında Enüşîrvân-ı adil şeklinde anılan ve bizzat isminin anlamı da

⁵ Mu'izzî, 1362/1983: 399

⁶ Mu'izzî, 1362/1983: 560

Pehlevîcede “ölümsüz ruh” olan meşhur Sâsânî hükümdarına atfen, şairane ifadelerle Selçuklu veziri Amîdü'l-Mülk Kündürî'nin insafının tenasüh fikrini takviye ettiğini ve onun adaletini görenlerin Enûşirvân'ın geri geldiğini söylediklerini zikretmiştir.

Öte yandan, kaynaklarda mutata olduğu üzere, zamanın ve dünya ehlinin kötülüğüne tenkitin yanı sıra, bazen vezirlerin adaletsizliğine de gönderme yapılmıştır (Ahmed Yesevî, 2015: 212). Sultan Sencer'in yeğeni olan Irak Selçukluları sultanı Mahmûd'un veziri Şemsü'l-Mülk Osmân b. Nizâmü'l-Mülk'ün zulüm yolunu tutmaktan kaçınmadığı; şehirleri tahrip ettiği; âbâd şehirlere azap verdiği ve şikâyetler üzerine nihayet Sultan Sencer'in emriyle ortadan kaldırdığı söylenmektedir (Hândmîr, 2535/1977: 208).

Sonuç

Büyük Selçuklu Devleti'nde, kendisinden önceki İslam ve Türk-İslâm devletlerinin etkisinin görüldüğü vezirlik müessesesi, devlet işlerinin sevk ve idaresinde birinci dereceden mesul idi. Dönemin siyaset ve ahlâk kitaplarında vezir, her vesile ile saltanatın ve mülkün gidişatıyla doğrudan alakadar gösterilmiştir. Büyük Selçuklular devrinde, hükümdardan sonra gelen en yüksek yönetici ve bürokrasinin amiri olarak vezir, en yüksek müessese olan dîvân-ı a'lânın başında bulunuyordu. Devlet teşkilâtını oluşturan muhtelif alt dîvânlar, dîvân-ı a'lâyâ bağlı olarak çalışırdı. Dolayısıyla her bir dîvânın başkanı, idarî bir hiyerarşi ile vezire tâbi bulunuyordu. Büyük Selçuklular devrinde vezir bütün idarî, askerî, malî, siyasî, dinî işlerde büyük bir salâhiyetle hareket ederdi. Vezir, aynı derecede geniş yargısal-cezaî salâhiyeti de haizdi. Büyük Selçuklu Devleti'nde vezir, yargısal-cezaî görev, yetki ve sorumlulukları kapsamında kadı'l-kudat ve kadıları tayin ve azleder, şikâyetlerle ilgilenir, davalara bakar, hükümler verir, suçları bağışlar, cezaları kaldırır. Bu itibarla vezir, bizzat yargılama yapıp, ölüm dâhil hükme vardığı gibi, yargısal ve hukukî işleri yürütmeleri üzere adalet teşkilâtının başlıca görevlilerini de iş başına getirirdi. Müştekiilerin vezire doğrudan ya da dolaylı olarak şikâyetlerini bildirme ve haklarını arama yolu açıktı. Vezir, gerek dîvân-ı mezâlimde ve gerekse dîvân-ı mezâlim dışında şikâyetleri dinler, adalet tevzi ederdi. Büyük Selçuklu vezirleri dönemin düşünürleri, müellifleri, nazariyecileri ve şairleri tarafından gerek adaletleriyle takdir edilmişler ve gerekse zulümleriyle tenkit edilmişlerdir. Bu itibarla Amîdü'l-Mülk Kündürî, Nizâmü'l-Mülk, Fahrü'l-Mülk b. Nizâmü'l-Mülk, Kiyâ Mucirü'd-Devle Ebû'l-Feth Ali b. Hüseyin er-Erdistânî, Şerefü'd-Dîn Ebû Tâhir Sa'd b. Ali el-Kummî, Muînü'd-Dîn Muhtassü'l-Mülk Ebû Nasr Ahmed b. Fazl b. Mahmûd el-Kaşî ve Nizâmü'l-

Mülk Yabgu Bey Muhammed b. Süleyman el-Kaşgarî'den adaletleriyle söz edilmiştir. Bununla birlikte, Şemsü'l-Mülk Osmân b. Nizâmü'l-Mülk'ün de zulüm yolunu tuttuğundan bahsedilmiştir.

KAYNAKÇA

- ABBÂS İKBÂL ÂŞTİYÂNÎ (1338/1959), *Vezâret der Ahd-ı Selâtîn-i Bozorg-ı Selcûkî*, İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tehrân, Tahran.
- ABDÛ'L-AZÎZ ed-DÛRÎ (2019), *İslam Kurumları Tarihi*, Çev. K. KOÇ, Albaraka Yayınları, İstanbul.
- AHMED B. MAHMÛD (2011), *Selçuknâme*, Haz. E. MERÇİL, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.
- AHMED YESEVÎ, *Dîvân-ı Hikmet* (2015), Haz. H. BİCE, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- AKYÛZ, Vecdi (2002), "Müslüman Türk Devletlerinde Dîvân-ı Mezâlîm Kurumu", Ed. H. C. GÜZEL, K. ÇİÇEK, S. KOCA, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, V, 210-234.
- ALÎ HEYDERÎ, MERYEM YARAHMEDÎ, MUHAMMED RIZA HASANÎ-YÎ CELÎLİYÂN, ALÎ NÛRÎ (1396/2017), "Tecellî-yi Âyin-i 'Kisse Ber Dâšten' der Edebiyyât-ı Fârsî", *Metm-pijûhî-yi Edebî*, Tâbistân, sâl-ı bîst ü yek, şomâre-yi heftâd ü do, 63-85.
- AMEDROZ, Henry Frederick (1911), "The Mazalim Jurisdiction in the Ahkam Sultaniyya of Mawardi", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 635-674.
- AYAZ, Fatih Yahya (2013), "Vezir", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, XLIII, 79-80.
- BABİNGER, Franz (1934), "Wazîr", Eds. M. Th. HOUTSMA, A. J. WENSINCK, H. A. R. GIBB, W. HEFFENING, E. LÉVI-PROVENÇAL, *The Encyclopaedia of Islam*, First Edition, E. J. Brill, Leiden, IV, 1135-1136.
- BUNDÂRÎ (1999), *Zübdetü'n-nusra ve Nuhbetü'l-usra*, Çev. K. BURSLAN, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- CORCÎ ZEYDÂN (2009), *İslâm Uygarlığı Tarihi*, Çev. N. GÖK, İletişim Yayınları, İstanbul.
- DEVLETŞAH (2011), *Tezkiretü's-şuarâ*, Çev. N. LUGAL, *Şair Tezkireleri*, Pinhan Yayıncılık, İstanbul.
- EBÛ HÂMİD MUHAMMED el-GAZZÂLÎ (2016), *Nasihatü'l-mülûk*, Çev. O. ŞEKERCİ, *Mülkün Sultanlarına*, Büyüyenay Yayınları, İstanbul.
- EBÛ'L-HASAN el-MÂVERDÎ (2014), *Edebü'l-vezîr*, Çev. İ. BARCA, *Bilge Yöneticinin Elkitabı*, Klasik Yayınları, İstanbul.

- EBÛ'L-HASAN el-MÂVERDÎ (2015), *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, Çev. A. ŞAFAK, Bedir Yayınevi, İstanbul.
- EVHADÛ'D-DÎN-İ ENVERÎ (1364/1985), *Dîvân*, Nşr. Saîd-i Nefisî, İntişârât-ı Sikke-Pîrûz, Tahran.
- HANÇABAY, Halil İbrahim (2017), *Abbâsiler Döneminde Vezirlik (295-530/908-1136)*, Klasik Yayınları, İstanbul.
- HÂNDMÎR (2535/1977), *Dustûrî'l-vuzerâ*, Nşr. Saîd-i Nefisî, İntişârât-ı İkbâl, Tahran.
- HÂNDMÎR (1333/1954), *Târîh-i Habîbü's-siyer fî Ahbâr-ı Efrâd-ı Beşer*, Ketâbhâne-yi Hayyâm, Tahran, II.
- HORST, Heribert (1964), *Die Staatsverwaltung der Grosselguen und Horazmsahs (1038-1251): Eine Untersuchung Nach Urkundenformularen der Zeit*, Wiesbaden.
- İBN KESÎR (1995), *el-Bidâye ve'n-nihâye*, Çev. M. KESKİN, *Büyük İslâm Tarihi*, Çağrı Yayınları, İstanbul, XII.
- İBNÛ'L-ADÎM (1989), *Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb*, Çev. A. SEVİM, *Biyografilerle Selçuklu Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- İBNÛ'L-CEVZÎ (2005), "İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler (h. 430-485=1038-1092)", Çev. A. SEVİM, *Belgeler*, 26.30, 1-84.
- İBNÛ'L-CEVZÎ (1412/1992), *el-Muntazam fî Târîhi'l-mulûk ve'l-umem*, Nşr. Muhammed Abdülkâdir Atâ, Mustafa Abdülkâdir Atâ, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, XVII.
- İBNÛ'L-ESÎR (1987), *el-Kâmil fî't-târîh*, Çev. A. ÖZAYDIN, *İslâm Tarihi*, Red. M. TULUM, Bahar Yayınları, İstanbul, X.
- İBNÛ'L-KALÂNİSÎ (2008), "İbnü'l-Kalânîsî'nin Zeylû Tarih-i Dımaşk Adlı Eserinde Selçuklularla İlgili Bilgiler I. (H. 436-500=1044/45-1106/07)", Çev. A. SEVİM, *Belgeler*, 29.33, 1-42.
- İBNÛ'T-TIKTAKÂ (2016), *el-Fahrî*, Çev. R. ŞEŞEN, *Devlet İdaresi, Halifeler, Vezirleri Tarihi, 632-1258*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.
- İMÂMÛ'L-HAREMEYN EBÛ'L-MEÂLÎ el-CÛVEYNÎ (2016), *el-Giyasi, Giyasü'l-umem fî İltiyasi'z-zulem*, Çev. A. ÜNALAN, *İslam'da Başkanlık Sistemi*, Mevsimler Kitap, İstanbul.
- KESİK, Muharrem (2021), *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul.
- KEVKÂVUS B. İSKENDER (2007), *Kâbüsnâme*, Çev. Mercimek Ahmed, Haz. O. Ş. GÖKYAY, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.

- KLAUSNER, Carla L. (2019), *Selçuklularda Vezirlik –Sivil İdare Üzerine Bir Araştırma 1055-1194-*, Çev. M. F. BAŞ, S. TARİFCİ, Kronik Kitap, İstanbul.
- KÖPRÜLÜ, Mehmet Fuat (2012), *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- KÖYMEN, Mehmet Altay (2018), “Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları, II: Selçuklu Devri Devlet Teşkilâtına Dâir Yazılmış Bir Eser Münasebetiyle”, Yay. Haz. S. TARİFCİ, K. K. KAYA, *Toplu Makaleler, c. I, Atatürk, Tarih Metodolojisi, Kaynaklar, Biyografiler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 625-707.
- KÖYMEN, Mehmet Altay (2011), *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, c. III, Alp Arslan ve Zamanı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- KURPALİDİS, G. M. (2011), *Büyük Selçuklu Devletinin İdarî, Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Çev. İ. KAMALOV, Red. S. S. KUCUR, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- LAMBTON, Ann K. S. (1968), “Internal Structure of the Saljuq Empire”, Ed. J. A. BOYLE, *The Cambridge History of Iran. vol. V: The Saljuq and Mongol Periods*, Cambridge University Press, Cambridge, 203-282.
- LAMBTON, Ann K. S. (1988), *Continuity and Change in Medieval Persia: Aspects of Administrative, Economic and Social History, 11th-14th Century*, Persian Heritage Foundation, New York.
- LÂMÎÎ-Yİ GURGÂNÎ (2536/1978), *Dîvân*, Nşr. Muhammed Debîr-i Siyâkî, Sâzmân-ı İntişârât-ı Eşrefî, Tahran.
- LANGE, Christian (2008), *Justice, Punishment and the Medieval Muslim Imagination*, Cambridge University Press, Cambridge.
- MERÇİL, Erdoğan (2015), *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı (Merkez ve Eyalet Dîvânları)*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.
- MERYEM YARAHMEDÎ (1395/2016), *Tecellî-yi Âyîn-i Dâdhâhî der Edebiyyât-ı Fârsî tâ Âğâz-ı Meşrûte*, Risâle-yi Doktora, Dânişgâh-ı Loristân.
- MÎRHÂND (2015), *Ravzatu's-safâ fi Sireti'l-enbiyâ ve'l-mülûk ve'l-hulefâ (Tabakayı Selçukiyye)*, Çev. E. GÖKSU, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- MU'İZZÎ (1362/1983), *Dîvân*, Nşr. Nâser Heyyerî, Neşr-i Merzbân, Tahran.
- MUHAMMED B. ALÎ er-RÂVENDÎ (1386/2007), *Râhatü's-sudûr ve Âyetü's-sürûr*, Nşr. Muhammed İKBÂL, İntişârât-ı Esâtîr, Tahran (1999), *Râhatü's-sudûr ve Âyetü's-sürûr*, Çev. A. ATEŞ, *Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, I.
- MUHAMMED MUSFİR ZEHRÂNÎ (1393/2014), *Nizâm-ı Vezâret der Devlet-i Abbâsiyân -Asr-ı Âl-ı Bûye ü Selçukiyan-*, Çev. Settâr ÜDÎ, İntişârât-ı İlmî ü Ferhengî, Tahran.

- MÜNECCİMBAŞI AHMED B. LÜTFULLAH (2000), *Câmiü'd-düvel*, Yay. A. ÖNGÜL, *Selçuklular Tarihi*, Akademi Kitabevi, İzmir, I.
- NECMÜ'D-DİN-İ DÂYE (1312/1933), *Mirsâdü'l-'ibâd mine'l-me'bde' ile'l-me'âd*, Nşr. Hüseyin el-Hüseyin en-Nîmetullâhî, Matbaa-yi Meclis, Tahran (2013), *Mirsâdü'l-'ibâd*, Çev. H. UYGUR, *Süfîlerin Seyri*, İlk Harf Yayınevi, İstanbul.
- NİZÂMÜ'L-MÜLK (1976), *Siyâsetnâme*, Nşr. M. A. Köymen, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara, c. I: Farsça metin/(2017), *Siyâsetnâme*, Çev. M. KANAR, Say Yayınları, İstanbul.
- REŞİDÜ'D-DİN FAZLULLAH (1999), *Cami'ü't-tevârih*, Nşr. A. ATEŞ, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, c. II: Farsça metin (2010), *Cami'ü't-tevârih*, Çev. E. GÖKSU, H. H. GÜNEŞ, *Selçuklu Devleti*, Selenge Yayınları, İstanbul.
- SEYYİD ALİ MÜEYYED SÂBİTÎ (1346/1967), *Esnâd ve Nâmehâ-yi Târîhi, ez-Evâil-i Devrehâ-yi İslâmî tâ Evâhir-i Ahd-ı Şâh İsmâil-i Safevî, Ketâbhâne-yi Tahûrî*, Tahran.
- SİBT İBNÜ'L-CEVZÎ (2011), *Mir'atü'z-zamân fî Târîhi'l-âyân'da Selçuklular*, Çev. A. SEVİM, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- SUBHÎ SALİH (1999), *İslam Kurumları*, Çev. İ. SARMIŞ, Fecr Yayınları, Ankara.
- ŞEYH MUHAMMED el-YAKÛBÎ (2017), *Fedâilü'l-enam min Resâili Hüccetü'l-İslâm*, Çev. M. KELEBEK, *Gazzâlî'nin Mektupları*, İnkılâb Yayınları, İstanbul.
- TANERİ, Aydın (1967), "Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5.8-9), 75-186.
- TARİFCİ, Sinan (2021), *Büyük Selçuklu Devleti'nde Adalet Telakkisi ve İşleyişi*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- TARİFCİ, Sinan (2021), "Büyük Selçuklular Devrinde Bir Adalet İsteme Âdeti ve Şikâyet Bildirme Tarzı Olarak Dilekçe Arz Etmek", *Gazi Türkiyat*, Bahar, 28, 129-144.
- YÛSUF HAS HÂCİB (1974), *Kutadgu Bilig*, Çev. R. R. ARAT, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- ZAHİRÜ'D-DİN NİŞÂBÛRÎ (2018), *Selçuknâme*, Çev. A. G. FİDAN, Kopernik Yayınları, İstanbul.
- ZAMAN, M. Q. (1968), "Wazîr", Eds. P. J. BEARMAN, Th. BIANQUIS, C. E. BOSWORTH, E. van DONZEL, W. P. HEINRICHS, *The Encyclopaedia of Islam*, New Edition, E. J. Brill, Leiden, XI, 185.
- ZEHEBÎ (1417/1996), *Siyeru A'lâmi'n-nubelâ'*, Nşr. Şuayb el-Arnaût, Muessesetü'r-Risâle, Beyrut, XIX.